

MÜLKİ HÜQUQ

AZƏRBAYCANIN SEKULYAR MÜLKİ QANUNVERİCİLİYİNƏ DİNİ HÜQUQ İNSTİTUTLARININ İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ

NATIQ XƏLİLOV*

Annotasiya

Bu məqalə Azərbaycanda dinin mülki hüququn formalaşmasında oynadığı mühüm rolu təhlil edir, ölkənin mövcud mülki qanunvericiliyində dini hüquq ənənələrinin təsirini araşdırır və müasir dövrdə dini hüquq institutlarının mülki qanunvericiliyə inteqrasiya perspektivlərinə dair konkret təkliflər irəli sürür. Tarix boyu din Azərbaycanda hüququn formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Atropatena dövründə Zərdüştlük sosial nizam və hüquqi institutların yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamış, Qafqaz Albaniyasında isə xristianlığın kanonik hüququ mülki münasibətlərin tənzimlənməsində təsirli olmuşdur. VII əsrdən XIX əsrə qədər Azərbaycan hüquq düşüncəsi əsasən İslam hüququ prinsipləri əsasında qurulmuşdur. XIX əsrdən etibarən ölkənin hüquq sistemində sekulyarlaşma meyilləri güclənmiş, SSRİ dövründə isə hüquq tam şəkildə dindən ayrılmış və bu tendensiya müstəqillik dövründə daha da möhkəmlənmişdir. Məqalədə müasir dövrdə dövlət və dinin ayrılığı prinsipinə baxmayaraq, dinin, xüsusilə də İslam hüququnun, Azərbaycanın vərəsəlik, ailə və mülkiyyət hüququ sahələrinə göstərdiyi təsirlər təhlil olunur. Eyni zamanda, sekulyarizm prinsipinin qorunması şərti ilə İslam hüququna məxsus bəzi institutların müasir çağırışlara uyğun şəkildə mövcud mülki qanunvericiliyə inteqrasiya perspektivləri araşdırılır. Dinin sosial ədalət, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və insan hüquqları sahələrində uzunmüddətli və fundamental təsirinin əhəmiyyəti ön plana çıxarılır.

Açar sözlər: mülki hüquq, dini hüquq, Zərdüştlük hüququ, kanon hüququ, İslam hüququ, hüquqi plüralizm, vəqf, islam bankçılığı, riba, sukuk, mudaraba.

I. Hüququn formalaşmasında dinin roluna tarixi-nəzəri baxış

Din və hüquq arasındakı münasibət mürəkkəb, dini ideyaların hüquq ənənələrinə təsiri isə danılmazdır. Dini inanclar cəmiyyətləri idarə edən qaydalar, prinsiplər, hüquqlar, öhdəliklər və institutları formalaşdıran əsas dəyərləri təşkil edir. Cəmiyyətlərin hüquq və sosial normaları dünyanın müxtəlif dinləri ilə dərin əlaqəyə malikdir. Dini dəyərlər olmadan, hüquq sistemlərinin eyni şəkildə mövcud olacağını iddia etmək çətin olardı. Həm publik, həm də xüsusi hüququn əsasını təşkil edən bir sıra anlayışlar və prinsiplər mahiyyətcə dini köklərə malikdir. Dini və mənəvi dəyərlər, eləcə də ideallar hüquqi irsin

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Sun Yat-Sen Universiteti, Çin Xalq Respublikası / email: nkhalilov@hotmail.com

ruhunu və mahiyyətini formalaşdırır [29, s. 115]. Görkəmli amerikan hüquqşünas Roscoe Paund, hüquq elmi sahəsində aparıcı tədqiqatçılardan biri kimi, dinin hüququn inkişafında mühüm və müsbət rolunu parlaq şəkildə izah etmişdir. O, dinin hüquqda universalıq, hakimiyyət, xoşniyyətlik və “ali hüquq” anlayışlarının formalaşmasına güclü təsir göstərdiyini vurğulamışdır [28, s. 72].

Din ilə mülki qanunlar arasındakı əlaqənin inkişaf yolu fərqli dövrləri, sivilizasiyaları və inancları əhatə edir. Mesopotamiyada kahinlərin qanun yaradıcılığından Yunanıstanın dünyəvi idarəetmə anlayışına, Roma məmurlarının ikili rollarından monoteist müqəddəs kitabların etik dəyərlərinə qədər dinin hüquq sistemlərinə təsiri olduqca böyükdür. Bir çox cəmiyyətlərdə dini təlimlər mülki qanun və qaydaların təməlini təşkil etmişdir. Şumerdən Babilə qədər bir çox cəmiyyətdə kahinlər, dini prinsiplərə uyğun olan qanunları yaratmaq və tətbiq etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmüşdülər [9, s. 73]. Dini inanclar və təlimlər əxlaq qaydalarının və etik prinsiplərin formalaşmasında mühüm rol oynamış və bu da, öz növbəsində, hüquq sistemlərinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, xristianlıqda və yəhudilikdə yer alan “On Əmr” Qərb hüquq sistemlərinin əsasını təşkil etmiş və bir çox qanunlarda qətl, oğurluq və yalan şahidlik kimi əməllərin qadağan olunması məhz dini qaydalardan qaynaqlanmışdır [17, s. 15].

Xüsusən də, Roma hüququnun inkişafında dini təsirin mühüm rolu açıq şəkildə müşahidə olunur. Qədim Romada, təxminən eramızdan əvvəl 450-ci ildə tərtib edilən “On iki Lövhə” adlı qanunlar toplusu Roma hüququnun əsasını qoymuşdur. Roma məmurları tez-tez dövlət qulluqçusu və kahin kimi ikili rol oynamış, dini və hüquqi hakimiyyətin birləşməsini göstərmişdirlər [37, s. 42-44]. Roma hüququnda qaydalar iki əsas kateqoriyaya bölünürdü: biri insanların tanrılarla münasibətlərini tənzimləyən və tanrılar tərəfindən müəyyən edildiyi qəbul edilən “fas” (dini hüquq), digəri isə insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən “ius” (dünyəvi hüquq) idi. Roma hüququnun ilkin mərhələlərində “fas” və “ius” arasında sərhədlər kifayət qədər qeyri-müəyyən olmuş, bu iki hüquq sahəsi bir-birinə qarışmış vəziyyətdə mövcud olmuşdur [25, s. 45].

Dövlət institutlarının inkişafı ilə dinin hüquq üzərindəki təsiri zamanla azalmış, dini hüquq isə tədricən dünyəvi hüquqla əvəz olunmuşdur. Bununla belə, XII–XIII əsrlərdə Roma hüququ hələ də dini hüquqla qarışıq şəkildə tətbiq edilirdi. Bu vəziyyət, dövrün dominant dini qurumu olan Katolik kilsəsinin güclü təsiri ilə bağlı idi. Sonralar “qlossatorlar” məktəbinin banisi İrnerius Roma hüququnu kilsə hüququndan ayırmaq məqsədilə bir sıra islahatlar aparsa da, dini təsir tamamilə aradan qalxmamış və Roma hüquq sistemində dini elementlər müəyyən dərəcədə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır [27, s. 99].

Avropa hüququ Roma hüququ ənənəsinin təsiri altında yaranmış və daha sonra xristian ideyalarından ilhamlanaraq inkişaf etmişdir. Teoloji mənbələrin qərb hüquq ənənəsinin və Avropa hüquq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rolu olub və bu baxımdan kanonik hüquq, Yeni dövrün ilk qərb hüquq sistemlərindən biri kimi qiymətləndirilir [8, s. 195]. Niderlandlı tarixçi, filosof

və araşdırmaçı Johan Huizinga öz işlərində qeyd edir ki, latın xristianlığı bütün qərb mədəniyyətinin, o cümlədən qərb hüququnun əsasını təşkil edir [18, s. 10].

İslamda isə Quran və Sünnəyə əsaslanan Şəriət hüququ ailə, cinayət və iqtisadi məsələlər də daxil olmaqla, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə təsir edən geniş bir hüquq sistemində çevrilmişdir. İslamın Qızıl Dövrü (VIII-XIII əsrlər) ərzində Əl-Fərabi, İbn Sina və Əl-Qəzali kimi müsəlman alimlər fəlsəfə, din və hüququn qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmışdılar. Onların etika, idarəçilik və ədalət barədə əsərləri İslam hüquq nəzəriyyəsinə və sosial ədaləti təşviq edən hüquqi fikirlərin inkişafına dərin təsir göstərmişdir [14, s. 31].

Dinin təsiri, cəmiyyətdə ədalət, bərabərlik, insan ləyaqəti və digər əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu dəyərlər, hüquq və vəzifələrə dair anlayışları müəyyən etməklə mülki hüququn müxtəlif sahələrinin, o cümlədən ailə, vərəsəlik, mülkiyyət və müqavilə hüququnun inkişafına təsir edə bilər.

Din, onu qanunlarından kənarında saxlamağa çalışan hüquq sistemləri də daxil olmaqla, bütün müasir hüquq sistemlərində öz əksini tapır. Məsələn, bir çox məhkəmə sistemlərində hakimlərin istifadə etdikləri mantiyalar, kanonik hüququn təsiri ilə meydana gəlmiş ənənədir. Ayrıca, ABŞ-də və digər bir sıra müsəlman ölkələrində şahidlər İncilə və ya Qurana əl basıb and içirlər ki, bu da dini təsirin müasir hüquq sistemində necə qorunduğunu göstərir. Həmçinin, ABŞ məhkəmələrində andlı iclasçıların sayının 12 olması, İsa Məsihin 12 həvarisi ilə əlaqələndirilən bir ənənədir, bu da dini elementlərin hüquq sistemlərinə necə daxil olduğunu göstərən başqa bir nümunədir [30, s. 11].

Göründüyü kimi, din mülki hüquq sistemlərinə müxtəlif yollarla təsir göstərir və bu təsirin məzmunu, hər bir ölkənin tarixindən, mədəniyyətindən və hüquqi ənənələrindən asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, dini hüquq və dünyəvi hüquq arasındakı qarşılıqlı təsir və bu təsirin tarix boyu davamlı şəkildə hüquq sistemlərinə daxil edilməsi, müasir dövrə qədər uzanan bir inkişaf prosesidir. Azərbaycanda da tarix boyunca müxtəlif dinlər və təriqətlər mövcud olmuş və bu dinlərin cəmiyyətin sosial, mədəni və hüquqi həyatına olan təsirləri mülki münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xüsusən də, Zərdüştlük, Xristianlıq və İslam kimi dinlər, ailə hüququ, mülkiyyət hüququ və vərəsəlik hüququ kimi mülki hüququn əsas sahələrində dərin və davamlı izlər buraxmış, mülki hüquq institutlarının qurulmasına və hüquqi sistemin əsas prinsiplərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə vermişdir.

Bu məqalə, Azərbaycanın mövcud sekulyar mülki hüquq sistemində dini hüquqa məxsus seçilmiş institutların inteqrasiya imkanlarını təhlil edərək, hüquqi islahatlar və normativ uyğunlaşma sahəsində praktik töhfələr vermə potensialına malikdir. Tədqiqat, qanunvericilər, hüquqşünaslar və hüquqi siyasət formalaşdırıcılar üçün həm nəzəri baza, həm də tətbiq yönümlü tövsiyələr təqdim edir. Məqalənin elmi əhəmiyyəti yalnız tətbiqi aspektlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda hüquq-mədəni irsin qorunması, hüquqi plüralizmin dəyərləndirilməsi və fərqli hüquq sistemləri arasında harmoniyanın araşdırılması baxımından da mühüm töhfə verir.

II. Azərbaycanda din və mülki qanunvericilik əlaqələri: tarixi irs və müasir təsirlər

2.1. Azərbaycanda tarixi kontekstdə dinin mülki hüququn formalaşmasına təsiri

Əsrlər boyu Azərbaycanda din, mülki hüququn formalaşmasında mühüm rol oynamış, müxtəlif dövrlərdə fərqli dini sistemlər hüquqi institutların əsasını təşkil etmişdir. Qədim Atropatena dövründə geniş yayılan Zərdüştlük dini yalnız inanclar və rituallarla deyil, həm də hüquqi normalarla cəmiyyət həyatına təsir göstərmişdir. Zərdüştlük dininin müqəddəs kitabı sayılan “Avesta” ailə münasibətləri, mülkiyyət hüququ, vərəsəlik və müqavilə öhdəlikləri kimi sahələrdə normativ göstərişlər təqdim edirdi. Bu mənada, “Avesta” yalnız dini yox, həm də hüquqi mənbə funksiyasını yerinə yetirmişdir [1, s. 31].

Qafqaz Albaniyası dövründə isə xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsi ilə dini hüquq sisteminin inkişafında yeni mərhələ başlamışdır. Bu dövrdə tətbiq olunan “Aqven Kanonları” yalnız dini normaları deyil, həm də mülki münasibətləri tənzimləyən hüquqi qaydaları əhatə edirdi. Kilsə hüququnun təsiri ailə münasibətləri, nikah, boşanma, miras və əmlak bölüşdürülməsi kimi sahələrdə özünü göstərmişdir. Bu normativ sənəd, Qafqaz Albaniyasında kilsənin hüquqi və sosial sahədəki gücünü və dinin mülki hüququn strukturuna necə sirayət etdiyini sübut edən nadir hüquqi mənbələrdən biri hesab olunur [24, s. 301].

VII əsrdən etibarən İslamın Azərbaycanda yayılması ilə Şəriət hüququ mülki hüququn əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə başlamışdır. Quran və Sünnəyə əsaslanan hüquqi sistem ailə hüququndan tutmuş mülkiyyət və vərəsəlik məsələlərinə qədər geniş hüquqi spektri əhatə edirdi. İslam hüququnun tətbiqi, Azərbaycanın hüquqi mədəniyyətinə yeni anlayışlar və institutlar gətirmiş, uzun müddət mülki hüququn əsas dayaqlarından biri olmuşdur. Bu təsir yalnız hüquqi deyil, həm də sosial və mədəni sferalarda dərin iz buraxmışdır.

XIX əsrdən etibarən Azərbaycanın hüquqi sistemində sekulyarlaşma meyilləri nəzərəcarpacaq dərəcədə güclənməyə başlamışdır. Bu prosesin ilkin təzahürləri, Rusiya İmperiyasının Qafqazı, o cümlədən Azərbaycan ərazilərini işğal etməsindən sonra müşahidə edilmişdir. Rusiya idarəçiliyi ilə birgə ölkədə yeni hüquq normaları tətbiq olunmağa başlamış, dini hüquq qaydaları isə tədricən arxa plana keçirilmişdir. İmperiya inzibati-hüquqi sistemində dövlət hüququnun üstünlüyü və dini hüququn məhdudlaşdırılması nəticəsində mülki hüquqda sekulyar təsisatların tətbiqi genişlənmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə sekulyar hüquqi islahatlar daha da dərinləşmiş və dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələ başlanmışdır. 1918–1920-ci illər ərzində qəbul edilən qanunlar hüququn dünyəvi mahiyyətini ön plana çıxarmışdır. Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti öz dinamikliyi və səmərəli fəaliyyəti ilə seçilmiş və həyatiliyini sübut etmişdi. Bu müddət ərzində parlamentə 270-dən çox qanun layihəsi təqdim olunmuş, onların təxminən 230-u qəbul edilmişdi. Qəbul edilən qanunlar, gənc dövlətin ictimai-siyasi, sosial və iqtisadi

sahələrini əhatə edən, mütərəqqi və demokratik ruhlu hüquqi bazanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdı [2, s. 138].

Sovet İttifaqı dövründə isə sekulyarlaşma prosesi daha da radikallaşmış və ateizm dövlət ideologiyasının əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. SSRİ qanunvericiliyində din tamamilə hüquq sistemindən ayrılmış, dini hüququn tətbiqi qadağan edilmiş və dini institutlar nəzarət altına alınmışdır. Hüquq yalnız marksist-leninçi ideologiya çərçivəsində dünyəvi prinsiplərlə formalaşdırılırdı. Bu dövrdə dini təlimlərə əsaslanan hüquqi yanaşmalar rəsmi şəkildə rədd edilmiş, dinin hüquqa təsiri isə hüquqi planda tamamilə sıfırlanmağa çalışılmışdır. Leninin dinlə mübarizə ilə bağlı məşhur bir fikri var: “Biz dinlə mübarizə aparmağı bacarmalıyıq. Bu, materializmin əsas prinsiplərindən biridir və marksizmin təməlini təşkil edir. Lakin marksizm təkcə materializm deyil, o daha da irəli gedir. Marksizm bildirir ki, dini rədd etməyi bacarmaq vacibdir və bunun üçün dinə olan inancın və onun yaranma səbəblərinin kütləyə materialist şəkildə izah olunması zəruridir” [23, s. 418].

2.2. Müasir dövrdə “din və dövlətin ayrılığı” prinsipinin tətbiqi

İslam hüququnun ənənəvi doktrina formasında tətbiq sahələri və onun qanunvericiliyə təsirinin miqyasını nəzərə alaraq, müasir müsəlman dünyasında hüquq sistemlərini üç kateqoriyaya ayırmaq olar. Birinci kateqoriyaya aid ölkələrdə (Yəmən, Səudiyyə Ərəbistanı, Sudan) islam hüququ əsas hüquq mənbəyi və ictimai nizamın bir hissəsi hesab olunur. İkinci kateqoriyaya aid ölkələrdə (Qətər, Küveyt, Liviya) islam hüququ hüquq sisteminin mərkəzi elementi olmasa da, cəmiyyətin və vətəndaşların həyatında mühüm rol oynayır. Üçüncü kateqoriyaya aid “irəliləmiş” ölkələrdə (Əlcəzair, Misir, İordaniya, İraq, Mərakeş, Suriya) isə islam hüququnun tətbiq sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşmışdır və bu hüquq, əsasən, şəxsi status məsələləri, nikah, ailə və qəyyumluq hüququ ilə əlaqədar tətbiq oluna bilər. Azərbaycan isə qeyd olunan bu kateqoriyalardan heç birinə aid deyil, çünki ölkəmizdə din dövlətdən ayrılır və sekulyar hüquq sistemi tətbiq olunur [34].

Müasir Azərbaycan hər nə qədər sekulyar dövlət olsa da, əhalinin böyük hissəsi müsəlmandır və ölkədə İslam dini ilə bağlı ənənələr geniş yayılmışdır. Azərbaycan əsrlər boyu İslam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanlılar İslamın yayılmasında, müsəlman intibahının formalaşmasında və İslam mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda İslamın maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşması və inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Sovet irsi Azərbaycanın hüquq sistemində əhəmiyyətli izlər buraxmış və sekulyarizmə təkan verərək dinin hüquqa təsirini məhdudlaşdırmışdır. Lakin post-sovet dövründə ateizmin təşviqinin dayandırılması ilə milli və dini kimliyin dirçəlməsi müşahidə edilir. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında dini dəyərlərə maraq artmaqda, İslam mədəniyyəti və inancları yenidən canlanmaqdadır.

Aydındır ki, klassik İslam hüququnda nəzərdə tutulan bir çox normativ tədbirlər, Roman-German hüquq ailəsinin modelinə əsaslanan müasir hüquqi

dövlət şəraitində tətbiq edilmə bilməz. Bununla belə, İslam hüququna aid bəzi institutlar, mexanizmlər və yanaşmalar müasir Azərbaycan mülki hüququna hələ də müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan ailə hüququ və vərəsəlik hüququ xüsusi diqqətə layiqdir. Bunun səbəbi müsəlman hüququnun bu sahələri tənzimləməyə böyük önəm verməsidir. Bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, müsəlman vərəsəlik hüququ Avropa vərəsəlik hüququna nisbətən daha geniş və detallı şəkildə formalaşmışdır. İslamda vərəsəlik hüququnun yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə, əsrlər boyu mövcud olmuş inkişaf etmiş müsəlman dövlətlərinin tarixi, bu dövlətlərdə yaradılmış xüsusi mülkiyyət kateqoriyası, Avropanın kontinental hüquq ənənəsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan mülki münasibətlərin tənzimlənmə qaydaları və evliliklə ailəyə göstərilən xüsusi yanaşma təsir etmişdir. Bu səbəbdən, İslamda vərəsəlik hüququ da özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir [19, s. 102-104].

Dinin hüquqa təsiri fərdi azadlıqlar və insan hüquqları üzərində yaratdığı nəticələr kontekstində də diqqətə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasının “Vətəni müdafiə” adlı maddəsində qeyd olunur ki, vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda, həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir [34]. Burada sekulyar bir dövlətdə insanın vicdan azadlığına və dinə verdiyi önəm, eləcə də dinin müəyyən mənada hüquqa təsiri açıq şəkildə müşahidə olunur. Bu norma ümumi xarakter daşıyır, çünki onun mövcudluğu konkret bir dinin təsirini göstərmir. Burada müxtəlif dinlərin, məsələn, İslam, xristianlıq, buddizm və s. nümayəndələrinin dini inancına əsaslanaraq silah götürməməsi hüququna verilən hörmətin ifadəsi var. Bu qayda praktikada geniş şəkildə tətbiq edilməsə də, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa etməsi və Ermənistanla yaxın gələcəkdə imzalanacaq sülh müqaviləsindən sonra, bu müddəanın tətbiqinə başlanılması kifayət qədər real görünür.

Beləliklə, hazırda Azərbaycanda din və dövlətin ayrılığı prinsipi mövcuddur və rəsmi olaraq dinin hüquq üzərində təsiri yox səviyyəsindədir. Lakin ölkənin yüzilliklər boyu İslam mədəniyyətinin təsiri altında olması, bəzi hüquqi institutlarda, xüsusilə vərəsəlik və nikah hüququ sahələrində müəyyən izlər buraxmışdır.

2.2.1. Vərəsəlik və nikah hüququnda dini izlərin təzahürü

Azərbaycanda vərəsəlik hüququ Roman-German hüquq sistemi əsasında qurulsada, onun həm mahiyyətinə, həm də ayrı-ayrı hüquq institutlarına uzun müddət ölkənin ərazisində hökm sürən ənənəvi müsəlman hüququ təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycanın vərəsəlik hüququnda roman-german klassik hüquq institutlarının və müsəlman hüquq ənənəsinin dini və hüquqi konsepsiyalarının bir növ sintezi ortaya çıxır.

İslam hüququna əsasən, vəsiyyət üzrə miras qoyan şəxs qanuni vərəsələr olmayan üçüncü şəxslərə mülkiyyətinin bütün hissəsini verə bilməz. Burada müəyyən qohumlar (övlad, ata-ana, həyat yoldaşı və s.) mirasdan mütləq pay almalıdır, yəni ölənin iradəsinə baxmayaraq, onların mirasdan məhrum

edilməsi mümkün deyil [16]. İslam hüququnda bu sistem “farz” və ya “faraiz” adlandırılır və mirasın Şəriətə uyğun bölüşdürülməsi dini bir öhdəlik kimi qəbul olunur. Miras qoyan şəxs yalnız ümumi mirasın üçdə biri üzərində sərbəst vəsiyyət hüququna malikdir, qalan hissə isə Şəriətlə müəyyən olunmuş vərəsələr arasında paylanmalıdır. Bu hüquq institutu mahiyyət baxımından sosial məqsədlərə xidmət edir — ailənin qorunması, sosial ədalətin təmin edilməsi və zəif ailə üzvlərinin maddi cəhətdən müdafiəsi. Müsəlman hüququnun bu institutu sekulyar xarakter daşıyan Azərbaycan mülki qanunvericiliyində “mirasda məcburi pay” kimi əks olunmuşdur [33].

Məcburi pay hüququ vəfat edən şəxsin yaxın qohumları, yəni məcburi vərəsələrinə sosial təminat funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi vərəsəlik hüququnda sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq, dövlət və fərd arasındakı münasibətləri, gender məsələlərini, gənclərlə yaşlı insanlar arasındakı əlaqələri, sabit ailə münasibətlərini və digər mühüm məsələləri nəzərə alaraq, hüquqi əlaqələrdə müəyyən imtiyazlı qruplara (uşaqlar, qadınlar, fiziki qüsurlu şəxslər) digər insanlarla müqayisədə bərabər hüquqi imkanlar təmin edir [35]. Beləliklə, demək olar ki, Azərbaycan qanunvericiliyində müəyyən mənada mirasın vəsiyyət üzrə verilməsi, İslam təlimatlarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Digər tərəfdən, Qədim Roma hüququnda da vəsiyyət etmə azadlığını məhdudlaşdıran prinsip mövcud idi. Qədim Romada, ilkin dövrlərdə vəsiyyət edən şəxs öz əmlakına sərəncam verməkdə qeyri-məhdud azadlığa malik idi. “12 cədvəl qanunları”nda belə deyilir: “uti legassit super pecunia tutelave suae ret, ita ius esto” (ev təsərrüfatının başçısı öz əmlakına necə sərəncam verirsə, elə də olsun) [22]. Lakin zamanla, köhnə patriarxal ailə strukturunun dağılması, əxlaqın əvvəlki sadəliyinin və sərtliyinin itirilməsi ilə yanaşı, vəsiyyətçilər öz qeyri-məhdud azadlıqlarından elə istifadə etməyə başladılar ki, əmlak bəzən vəsiyyətlə tam yad insanlara, hətta təsadüfən orada olan şəxslərə verildi, əmlakın formalaşmasında mühüm rol oynamış qohumlar isə kənarda qalır və mirasdan heç nə almırdılar. Nəticə etibarilə, vəsiyyət azadlığına məhdudiyətlər tədricən tətbiq olunmağa başladı və bu, sonradan bəzi vərəsələrin qanunla mirasda qanuni pay (portio legitima) hüququna çevrildi. Yəni vəsiyyətnamə tərtib edildikdə belə, xüsusi müstəsna hallar istisna olmaqla, şəxsin öz varislərinə (sui heredes), yəni həyat yoldaşına, övladlarına, övladlığa götürdüklərinə, nəvələrinə mirasdan müəyyən minimum pay almaq üçün təminat verilirdi [21, s. 322]. Bu məhdudiyətlər sosial və ailəvi əlaqələri qorumaq məqsədi daşıyırdı və Roma hüququnun ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan vərəsəlik hüququna mirasda məcburi pay institutunun Şəriət hüququndan yoxsa Roma hüququndan daxil olması məsələsi mübahisə predmeti ola bilər.

Bununla yanaşı, müsəlman hüququndan çox maraqlı bir müddəa nəzərə alınaraq, “mirasa daxil olmayan əmlak” adı altında Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə daxil edilmişdir. Bu müddəaya əsasən, ailə dəftər-kitabları,

ailə xronikaları, xatirə və digər ayin predmetləri, həmçinin qəbirlər mirasa daxil edilmir və vərəsələr arasında bölüşdürülmür. Bu növ əmlak, mövcud adətə əsasən, müvafiq vərəsəyə verilir. Həmçinin, mirasdan imtina edən vərəsə də bu əmlakı qəbul edə bilər [33]. Müsəlman hüququnda əgər miras tək və bölünməz əşyalarla təmsil olunursa, mirasın bölüşdürülməsinə dair xüsusi qaydalar tətbiq olunur [19, s. 104]. Məsələn, vəfat edən şəxsdən sonra yalnız bir ədəd üzük, Quran, qılınc və ya bir növ geyim kimi əşyalar qalsa, bu əşyaları vəfat edən kişinin ən böyük oğlu alır. Əgər belə əşyalar birdən çox sayda qalırsa, onda ən böyük oğul bu əşyaları digər vərəsələrlə bölüşməlidir. Məsələn, vəfat edən şəxsin iki əkiz və ya fərqli arvadlardan iki eyni yaşda oğlu qalarsa, bu əşyaları onlar arasında bölünməlidir. Lakin vəfat edən şəxsdən borclar qalırsa, vərəsələr bu borcları vəfat edən şəxsin əmlakı ilə ödəməlidirlər və bu əmlaka yuxarıda qeyd olunan əşyalar da daxildir [20, s. 170].

Azərbaycanda nikah hüququ da vərəsəlik hüququ kimi Şəriətin təsirinə məruz qalmaqdadır. Düzdür, hazırda Azərbaycanın nikah hüququ ilə bağlı qanunvericiliyində İslam hüququnun institutları əks olunmasa və o tam sekulyar təbitə malik olsa da, dini ənənələr sekulyar nikah hüququnun tətbiqinə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, ölkədə ailə quran cütlüklərin əksər hissəsi həm hüquqi nikah, həm də dini nikah (kəbin) bağlamağa üstünlük versə də, bəzi cütlüklər yalnız dini nikah bağlayaraq hüquqi nikahı rəsmiləşdirmirlər. Dini nikah, rəsmi dövlət nikahından fərqli olaraq, yalnız dini qaydalara əsaslanır və hüquqi qüvvəyə malik olmadığına görə bəzən hüquqi mübahisələrə səbəb olur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin müvafiq müddələrinə əsasən, yalnız müvafiq dövlət orqanları tərəfindən qeydiyyatata alınan hüquqi nikahlar qanuni və etibarlı hesab olunur [36]. Əslində Azərbaycanda yalnız hüquqi nikah rəsmiləşdirildəndən sonra dini nikah bağlana bilər. Lakin bu, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin tərəfindən verilən tövsiyə xarakterli bir qaydadır və hüquqi məcburiyyət daşımır. Rəsmi nikah olmadan dini nikah kəsən dini xadimlərə qarşı hüquqi cəza mexanizmi mövcud deyil və onlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə edilmiş yeni dəyişikliyə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində dini kəbinkəsmə edən şəxslər ya cərimələnəcək, ya da inzibati qaydada həbs olunacaq [32].

Qohum-əqrəba evliliyindən doğulan uşaqlar genetik xəstəliklər və pozuntular, uşaq ölümü riski ilə üzləşirlər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinə edilən yeni dəyişikliklərlə əmi, bibi, xala və dayı uşaqlarının evliliyi qanunla qadağan edilib. Bu qayda 2025-ci il iyulun 1-dən etibarən qüvvəyə minmişdir [36]. Ailə Məcəlləsinə bu dəyişikliyin edilməsi geniş mübahisələrə yol açır. Bəzi mütəxəssislər və vətəndaşlar bu dəyişiklikləri ictimai sağlamlıq və sosial normalara uyğun olaraq müdafiə etsələr də, digərləri bu cür məhdudiyətlərin insan hüquq və azadlıqlarının pozduğunu irəli sürürlər. Bu dəyişiklik İslam hüququnun nikah hüququ sahəsindəki təsirlərinin təcridən aradan qaldırılması kimi də qiymətləndirilə bilər. Əmi, xala, bibi və dayı

uşaqları arasında nikah İslam hüququ baxımından haram deyil və Şəriət bu cür qohum evliliklərinə icazə verir. Belə ki, İslamın müqəddəs kitabı olan Quranda, ən-Nisa surəsində qadağan olan evliliklər haqqında ətraflı bir siyahı təqdim edilir: atanın bacıları, ananın bacıları, qardaşın qızları, bacının qızları və süd anaları. Lakin bu siyahı əmi, xala, bibi və dayı uşaqlarını əhatə etmir və axırda belə deyilir: “Bunlardan başqa bütün digərləri sizə halaldır” [16].

Göründüyü kimi, Azərbaycanda qüvvədə olan nikah hüququnda İslam hüququnun müəyyən izləri hələ də müşahidə olunmaqdadır. Lakin əmi, bibi, xala və dayı uşaqları kimi qohumlar arasında evliliyin qanunla qadağan edilməsi, İslam hüququndan gələn ənənəvi hüquqi modellərin müasir dünyəvi hüquq prinsipləri və ictimai sağlamlıq mülahizələri naminə mərhələli şəkildə dəyişdirildiyini göstərir. Bu isə ölkə qanunvericiliyinin dünyəvi və müasir hüquqi norma əsaslı inkişafı kontekstində dini hüquq sisteminin təsirlərinin hüquqi tənzimləmələrdən çıxarılması tendensiyası kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın müstəqillik dövründə qəbul etdiyi sekulyar hüquq sistemi, Sovet irsinin təsiri ilə dinin hüquqi sahəyə təsirini məhdudlaşdırsa da, ölkənin tarixi, mədəni və dini kökləri səbəbindən İslam hüququnun müəyyən institutları, xüsusilə ailə və vərəsəlik hüququ sahələrində hüquqi ənənələrdə izlərini saxlamışdır. Mirasda məcburi pay, mirasa daxil olmayan əmlak, dini nikah təcrübəsi və vicdan azadlığının qanunvericilikdə əks olunması kimi nümunələr bu təsirin müasir formada yaşadığını göstərir. Lakin son dövrlərdə, xüsusilə, əmi, bibi, xala və dayı uşaqları arasında nikahın qadağan olunması kimi dəyişikliklər, İslam hüququndan qaynaqlanan bəzi ənənəvi modellərin müasir hüquqi, tibbi və sosial normaların təmin olunması naminə mərhələli şəkildə aradan qaldırıldığını da nümayiş etdirir. Bu dinamika Azərbaycanın hüquq sistemində dinin tarixi təsiri ilə müasir sekulyar dövlətçilik arasında davam edən tarazlıq axtarışını əks etdirir.

III. Azərbaycanın mövcud mülki qanunvericiliyinə İslam hüquq institutlarının inteqrasiya perspektivləri

3.1. Dünyada hüquqi plüralizmin tətbiqi təcrübəsi

Tarixə nəzər yetirsək görərik ki, orta əsrlərdə bir çox Qərbi Avropa ölkələrində dini və dünyəvi hüquq paralel şəkildə tətbiq olunurdu. Din xadimlərinin bu hüquqi strukturu öz məqsədlərinə uyğun olaraq istifadə etməsi, həmin sistemin çöküşünə və ardıcıl olaraq burjua inqilablarının baş verməsinə səbəb olmuşdu. Lakin bu, dini və dünyəvi hüququn birgə tətbiqinin effektiv olmadığı anlamına gəlmir. Məsələn, bu gün Pakistanda anqlo-sakson hüquq sistemi ilə yanaşı, İslam hüququ da uğurla tətbiq edilir. Digər bir nümunə olaraq, İsraildə həm Roman-German, həm Anqlo-Sakson, həm də dini-ənənəvi hüquq sistemlərinin paralel şəkildə işlədiyi bir vəziyyət mövcuddur. Həmçinin, Malayziyada, Şəriət qanunları müsəlmanların şəxsi hüquqları və ailə məsələlərində tətbiq edilərkən, ümumi mülki qanunlar qeyri-müsəlmanlar üçün

istifadə olunur. Bunlar, dini və dünyəvi hüquq sistemlərinin birgə uğurlu fəaliyyətinin mümkün olduğunu isbatlayan nümunələrdir.

İslam hüququ, şəxsi status (nikah, ailə və vərəsəlik hüququ) və cinayət hüququ sahələrindən başqa, adətən müasir müsəlman ölkələrinin Avropa hüquq modellərinə uyğunlaşdırılmış qanunvericilik normaları ilə kifayət qədər harmonik şəkildə uzlaşır. Bunun bariz nümunəsi olaraq, əksər müsəlman ölkələrində qüvvədə olan Avropa tipli mülki və ticarət məcəllələrini göstərmək olar. Bu məcəllələr müəyyən islam hüquq normalarını, prinsiplərini və hətta institutlarını (məsələn, hüquqdan sui-istifadə, torpağın mülkiyyətə üstünlük hüququ ilə alınması, vəqf əmlakı, torpaq icarəsi ilə bağlı məsələlər) özündə əks etdirir ki, bu da qanunvericiliyin ümumi mahiyyətinə zidd deyil.¹

İlk baxışdan, dini məhkəmələrin, xüsusən də Şəriət məhkəmələrinin, sekulyar və demokratik cəmiyyətlərlə uyğunluğu şübhə doğura bilər. Lakin yəhudi və İslam məhkəmələri ABŞ, İngiltərə və İsrail kimi ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələr müstəqil dini qurumlara müəyyən hallarda öz dinlərinin qanunlarını tətbiq etməyə və hökm verməyə icazə verirlər. Məsələn, Birləşmiş Krallıq İslam tribunallarına evlilik, boşanma və miras məsələlərində hər iki tərəfin razılığı olduğu təqdirdə hüquqi cəhətdən məcburi qərarlar verməyə imkan verir. Bənzər mexanizmlər yəhudi və anqlıkan icmaları üçün də mövcuddur. İsraildə isə xristianlar, yəhudilər və müsəlmanlar ailə hüququ məsələlərini dini məhkəmələrdə həll edə bilərlər, həmçinin bir neçə digər dini icmanın üzvləri də eyni hüquqa malikdirlər. İsraildə Şəriət və yəhudi məhkəmələrinin sədrləri Prezident tərəfindən təyin olunur və dövlət büdcəsindən maaş alır. Bundan əlavə, müsəlman azlıqların yaşadığı Avstraliya, Yaponiya, Birləşmiş Krallıq və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi ölkələr İslam bankçılığını və ya Şəriətə uyğun bankçılığı qəbul edirlər [7, s. 745].

Azərbaycanın sekulyar bir ölkə olmasına baxmayaraq, İslam ənənələri gündəlik həyatda hələ də mühüm rol oynamaqdadır. Azərbaycanlıların əksəriyyəti Ramazan və Qurban Bayramı kimi əsas İslam bayramlarını ailəvi şəkildə qeyd edir. Ramazan ayında oruc tutmaq, məscidə getmək və zəkat vermək geniş yayılıb, həmçinin əhalinin böyük bir hissəsi halal qida qaydalarına riayət edir. İslam dəyərlərinə əsaslanan ailəvi dəyərlər, yaşlılara hörmət və sıx ailə bağları gündəlik həyatda mühüm yer tutur. Bundan əlavə, nikah zamanı kəbin kəsdirmək və dəfn mərasimlərində İslam ənənələrini yerinə yetirmək, Azərbaycanın mədəniyyətində İslamla dərin əlaqəni nümayiş etdirir.

Bu baxımdan multikulturalizm siyasətinin Azərbaycanda geniş vüsət aldığı bir şəraitdə ölkədə hüquqi plüralizmin² tətbiqi və İslam hüququnun bəzi institutlarının mövcud mülki qanunvericiliyə inteqrasiya perspektivləri nəzərdən

¹ Məsələn, Misir və Tunisdə Avropa tipli mülki və ticarət məcəllələri tətbiq edilsə də, bu məcəllələrdə İslam hüququnun bəzi prinsipləri (məsələn, vəqf və torpaq mülkiyyəti ilə bağlı məsələlər) öz əksini tapmışdır.

² "Hüquqi plüralizm", bir ölkə və ya icma daxilində müxtəlif hüquq sistemlərinin və ya qaydalarının eyni anda mövcud olmasını nəzərdə tutur.

keçirilə bilər. Hüquqi plüralizm müxtəlif hüquq ənənələrinin tanınması, müxtəlifliyin təmin edilməsi, insan hüquqlarını müdafiə edən, sosial həmrəyliyi inkişaf etdirən və hər kəs üçün ədalət məqsədi güdən inklüziv və ədalətli hüquq sisteminin qurulması məqsədini güdür.

Hazırda müsəlman hüququnun bəzi normalarının, prinsiplərinin və institutlarının nəzərə alınması və onların Avropa modelinə uyğun hüquq sisteminə daxil edilməsi, Azərbaycanın qanunvericiliyinin inkişafının mümkün perspektivlərindən biridir. Hazırkı mülki qanunvericiliyə dərin təhlil və praktiki əsaslarla inteqrasiya edilmiş bəzi müsəlman hüquq institutları Azərbaycan üçün faydalı ola bilər. Azərbaycanda müsəlman hüquq mədəniyyətinin aktuallığı ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, İslam ölkə və millət üçün heç də yad və xarici bir ünsür deyil, əksinə o Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda İslam dini bir çox azərbaycanlının həyat tərzinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan, bəzi İslam hüquq institutlarının Azərbaycanın hüquq sistemində inteqrasiya edilməsi həmçinin ölkədə yüzilliklər ərzində kök salmış ciddi hüquq mədəniyyətinin bərpasının təbii bir prosesi kimi də qəbul edilə bilər.

3.2. İslamda boşanmadan sonra uşaqların himayəsi ilə bağlı “hadhanah” institutunun tətbiqi perspektivləri

İslam hüququnda nikah və vərəsəlik məsələləri ilə bağlı bəzi prinsiplər müasir sekulyar hüquq sistemlərinin “bərabərlik hüququ” prinsipi ilə uyğunlaşmır. Məsələn, kişilərin dörd arvad ilə evlənmək imkanı, kişilər ilə müqayisədə qadınların miras paylarının fərqli həcmdə təyin olunması və boşanma qaydalarının müxtəlifliyi kimi məsələlər müasir hüquq sistemlərində tamamilə fərqli şəkildə tənzimlənir. Buna baxmayaraq, İslam hüququnda uşaqların qorunması və himayəsi ilə bağlı olan prinsip müasir hüquq sistemində inteqrasiya edilə biləcək əhəmiyyətli institutdur.

Azərbaycanda formalaşmış məhkəmə praktikasına əsasən, boşanma zamanı uşaqların əksər hallarda anası ilə qalması təcrübəsi mövcuddur. Lakin müsəlman hüququna görə, valideynlərin boşanmasından sonra uşağın anası ilə qalması yalnız müəyyən şərtlər altında mümkündür. İslam hüququnda, boşanmadan sonra uşağın qayğısına qalma “hadhanah” (bəsləmə) adlanır və bu, uşağın anası tərəfindən qorunması və tərbiyə olunması prinsipini ifadə edir. Ancaq bu hüquq yalnız ana təkrar ərə getmədiyi müddətcə qüvvədədir [31]. Çünki müsəlman hüququna görə, ana ərə getdikdən sonra, əri uşağın ögey atası hesab olunur və ögey ata ilə uşağın yaşamasına müəyyən etik və hüquqi səbəblərdən icazə verilmir.

Xüsusilə qız uşaqlarının qorunması məqsədilə tətbiq olunan bu prinsipə görə, Şəriət ögey atanı yad şəxs kimi qəbul edir və qız uşağının onunla eyni evdə yaşaması məhdudlaşdırılır. Bu yanaşma uşağın həm fiziki, həm də mənəvi təhlükəsizliyinin təminatını hədəfləyir.

Azərbaycanın mövcud sosial-mədəni mühitində bu prinsip xalqın ənənəvi dəyərləri ilə müəyyən qədər uyğunlaşır. Bu yanaşma uşaqların təhlükəsizliyinin

təmin olunmasına xidmət etməklə yanaşı, ailə mühitində ənənəvi dəyərlərin qorunmasına da müsbət təsir göstərə bilər. Təbii ki, bu hüquqi institutun tətbiqi yalnız cəmiyyətin cari ehtiyacları və tələbləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilə bilər.

3.3. Vəqf institutu: xeyriyyəçilik fəaliyyətinin tənzimlənməsi

3.3.1. Vəqf hüquq institutuna hüquqi baxış

Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyətinin təşviqi məqsədilə mülki qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi kontekstində, ölkəmizdə tarixən mövcud olmuş İslam hüququnun vəqf institutunun³ inteqrasiyası nəzərdən keçirilə bilər. Vəqf – şəxslər və ya dövlət tərəfindən dini və ya xeyriyyə məqsədləri üçün ayrılır. Vəqfin tərkibinə həm daşınmaz, həm də daşınar əmlak daxil ola bilər [15, s. 119]. Müəyyən bir əmlak vəqfə verildikdən sonra o, vəqfin təsisçisinin mülkiyyətindən çıxsa da, vəqfi qəbul edən və onu vəqfin göstərdiyi mənfəət sahiblərinin maraqları naminə idarə edən şəxsin mülkiyyətinə də çevrilir.

Əsrlər boyu müsəlmanların sosial-iqtisadi və dini həyatının bir çox istiqamətlərini müəyyən edən məhz vəqflər olmuşdur. Bununla yanaşı, vəqf, İslam dünyasında ali təhsilin davamlı maliyyə mənbəyi olmuşdur. Vəqf vəsaitlərindən yalnız təhsil müəssisələri və orada çalışan müəllim və tələbələr deyil, həm də yardımçı heyət – aşpazlar, bərbərlər, mühafizəçilər və digərləri faydalanırdılar [5, s. 105]. Vəqflərin tarixi təsiri ondan ibarət idi ki, sosial sahədə dövlətin bəzi funksiyalarını öz üzərinə götürərək və İslam dünyasının müxtəlif regionlarında geniş yayılaraq fərdi, qrup və dövlət ehtiyaclarını ödəyə bilirdilər.

Bir sıra İslam hüququ üzrə alimlərin fikrincə, yüksək ehtimalla vəqf ingilis hüququnda etimad institutunun (trast) yaradılması üçün bir model rolunu oynamışdır. Ən əsaslı və tarixi baxımdan inandırıcı versiyalardan biri ondan ibarətdir ki, vəqf institutu əvvəlcə ərəblərin uzun müddət hökmranlıq etdiyi Siciliya adasında formalaşmış, daha sonra isə həmin ərazi Normanlar tərəfindən fəth edildikdən sonra bu hüquqi model İngiltərəyə gətirilmişdir [6, s. 148]. Məsələn, İngiltərədəki Oksford Universiteti vəqfə bənzər bir mexanizm əsasında qurulub [13, s. 1231].

Bütün sosial məsələlərin həllində dövlətin məsuliyyət daşdığı tipik Qərb yanaşması öz çatışmazlıqlarını hələ 1970-80-ci illərdən etibarən, “ümumi rifah dövləti” (welfare state) ideologiyasının böhran yaşadığı zaman göstərdi. Bu böhran iqtisadiyyatda kəskin durğunluğa səbəb oldu, nəticədə aşağı iqtisadi artım və yüksək işsizlik müşahidə edildi. Bu vəziyyət sosial təminat fondlarına daxilolmaların azalmasına, eyni zamanda işsizlik müavinətlərinin artmasına gətirib çıxardı. 2008–2013-cü illər arasında baş vermiş son iqtisadi tənəzzül də oxşar tendensiyaları təkrarlayaraq ümumi rifah dövlətinin maliyyə vəziyyətinə təzyiq göstərdi [26, s. 397].

³ Vəqf (ərəb. “saxlama”, “dayandırma”) – dövriyyədən çıxarılmış, satılması və miras qoyulması qadağan olunan, vergidən azad edilmiş və İslam dininə, xeyriyyə məqsədlərinə, maddi yardım göstərilməsinə və İslamın dəstəklənməsinə xidmət edən bir əmlak növüdür.

Hazırda Avropa və Amerikada özəl fondlar inkişaf edir və müxtəlif imkansız qruplara kömək edir, ekoloji və digər sosial problemləri həll edir. Qərbdə bir çox milyarder və milyonçu indi sərvətlərinin böyük hissəsini xeyriyyəçilik işlərinə vəsiyyət edir. Müəyyən maddi səviyyəyə çatmış insanların sosial məsuliyyətinə əhəmiyyət verməsi tamamilə məntiqlidir. Amma müsəlmanlar üçün belə bir sistemin, demək olar ki, İslamın yaranmasından bəri mövcud olduğunu anlamaq daha vacibdir. Qərb dünyasının indi intuitiv olaraq gəldiyi model müsəlman dünyasında hələ qədim zamanlardan bəri mövcuddur. Adət-ənənələrin öyrənilməsi və yaşadılması keçmişə dönüş kimi deyil, əksinə, tarixi təcrübənin göstərdiyi kimi zamana uyğunlaşma kimi çıxış edir, müasirliyə yeni məna qazandırır və hətta onu qabaqlamağa imkan verir. Bir millət üçün tarixi və ənənələri bilməkdən əlavə, onların müasir dövr üçün nə qədər önəmli və uyğun olduğunu dərk etmək də vacibdir.

3.3.2. Vəqf institutunun Azərbaycanda tarixi mövcudluğu və müasir dövrdə tətbiqi perspektivləri

Vəqflər hər bir müsəlman xalqının, o cümlədən azərbaycanlıların tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin dərin kök saldığı dövrlərdən etibarən sosial yardım ənənələri formalaşmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanda İslam cəmiyyətləri, zəngin və mürəkkəb vəqf sistemləri vasitəsilə müxtəlif xeyriyyə işləri həyata keçirirdilər. Bu vəqflər, xüsusilə, xəstəxanalar, məktəblər və şorbaxanaların maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Əsasən varlı şəxslər tərəfindən yaradılan bu vəqflər, cəmiyyət üçün daimi dəstək mənbəyi kimi fəaliyyət göstərmişdir [3, s. 27].

XX əsrin əvvəllərinə nəzər yetirdikdə, cəmiyyətin maddi rifahının yüksəldilməsində və sosial məsuliyyətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış şəxslərlə qarşılaşırıq. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov və Ağamusa Nağıyev kimi görkəmli xeyriyyəçilər əldə etdikləri sərvəti cəmiyyətin rifahı naminə sərf edərək gələcək nəsillər üçün nümunə olmuşdurlar.

Azərbaycanın vəqf mədəniyyətinin bu dövrdəki ən parlaq nümunələri sırasında xeyriyyə cəmiyyətləri xüsusi yer tutur. Bu cəmiyyətləri əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür: ehtiyacı olanlara birbaşa yardım göstərmək və maarifçilik, təhsil fəaliyyətinə dəstək vermək. XX əsrin əvvəllərində bu sahədə fəaliyyət göstərmiş Bakı və Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin təşkilatların əsas məqsədi aztəminatlı müsəlman ailələrinə geyim və ərzaq yardımı göstərmək, zərurət olduqda isə maddi müavinətlə təmin etmək idi. Bundan əlavə, bu cəmiyyətlər imkansız gənclərin xaricdə təhsil almalarına da dəstək göstərirdilər.

Müasir Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyəti davam edir və müxtəlif fondlar, ictimai birliklər və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Vətən müharibəsi sonrası Qarabağ Dirçəliş Fondu və YAŞAT Fondu yaradılmışdır. Dövlətin bu təşəbbüsə verdiyi dəstək, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin yalnız cəmiyyətin sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün deyil, həm də vətəndaşların,

iş adamlarının və şirkətlərin könüllü olaraq bu fondlara vəsait təqdim etməsi ilə həyata keçirilir. Bu vəsaitlər, yüzlərlə qazinin həm Azərbaycanda, həm də xaricdə müalicə almasına və sağlamlıqlarını bərpa etmələrinə imkan yaratmışdır. Bu nümunə, Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinin inkişafına dövlət dəstəyinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Xeyriyyəçiliyin dövlət səviyyəsində dəstəkləndiyi nəzərə alındıqda, bu sahənin tənzimlənməsi üçün ciddi hüquqi baza yaradılmasının zəruriliyi aydın olur. Bununla yanaşı, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə müəyyən vergi güzəştlərinin tətbiqi vacibdir. Lakin bu sahə hələlik xüsusi bir qanunvericilik aktı ilə tənzimlənmir və mövcud fəaliyyət əsasən ümumi mülki qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir. Azərbaycanda “Xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında” qanunun qəbul edilməsi ilə bağlı müzakirələrin artıq 10 ildən çoxdur ki, aparılmasına baxmayaraq, hələ də nəticə əldə olunmamışdır. Bu isə bəzi hallarda xeyriyyə fəaliyyətinin institusional və davamlı şəkildə inkişafına maneələr törədə bilər.

İslam hüququ, Azərbaycan qanunvericiliyindən fərqli olaraq, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin hüquqi statusunu və üç əsas tərəfinin – xeyriyyəçi, faydalanan şəxs və vəqf əmlakını idarə etməyə səlahiyyətli şəxsin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini daha ətraflı və effektiv şəkildə tənzimləyir. Bu baxımdan İslam hüququnun xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə bağlı vəqf institutunun rolu xüsusi maraq doğurur. Hazırda İslam dünyasında, xüsusilə də sosial cəhətdən inkişaf edən ölkələrdə vəqf institutunun rolu getdikcə daha da vacib hala gəlir. Xeyriyyəçilik və sosial proqramların maliyyələşdirilməsi məsələlərində vəqf institutunun əhəmiyyəti, sosial ədalət və iqtisadi sabitlik üçün çox önəmlidir. Müasir Azərbaycan hüququnda da bu modelin tətbiqi, xüsusilə, sosial təminat və humanitar sahələrdə böyük bir potensiala malikdir. Azərbaycan, həm sosial dövlət quruculuğu istiqamətində irəliləyən, həm də İslam mədəniyyəti ilə sıx əlaqələri olan bir ölkə olaraq, vəqf institutunu təbii şəkildə öz hüquqi sisteminə daxil etməyi nəzərdən keçirə bilər.

Hazırda Azərbaycanda sosial xidmətlər, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahələrində dövlətin birbaşa maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən bir çox proqramlar mövcuddur. Lakin, bu sahələrdəki dövlət xərcləri və büdcə məhdudiyyətləri bəzi hallarda sosial ehtiyacları tam olaraq ödəməyə imkan vermir. Vəqf əmlakının istifadəyə verilməsi ilə təhsil, səhiyyə və sosial sahələrdə xidmətlərin daha geniş əhali qruplarına çatdırılması təmin oluna bilər. Vəqfdən yalnız müsəlmanlar deyil, bütün vətəndaşlar, o cümlədən Azərbaycanda ənənəvi olaraq mövcud olan digər dinlərin nümayəndələri, eləcə də dünyəvi müəssisələr faydalana bilməlidirlər.

“Xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında” qanunun qəbul edilməsi və vəqf institutunun bu qanuna inteqrasiyası, bu sahənin daha effektiv şəkildə tənzimlənməsini və daha geniş miqyasda sosial layihələrin həyata keçirilməsini mümkün edə bilər. Bu institut, yalnız müsəlmanlar və dini təşkilatlar deyil, həm də dini olmayan qurumlar və fərdlər üçün xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinə daha

geniş imkanlar yarada bilər. Qanunvericiliyə ediləcək müvafiq dəyişikliklər, İslamın vəqf əmlakına dair “mülkiyyətin ayrılmazlığı” kimi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, heç bir dini ayrı-seçkilik olmadan həyata keçirilə bilər. Bu dəyişikliklərdə, Azərbaycan Konstitusiyasının din və dövlətin ayrılığına dair prinsipləri qorunmaqla yanaşı, bütün etiqadlar qarşısında bərabərlik təmin ediləcəkdir. Bu yanaşma ilə vəqf əmlakının mülki dövriyyəyə daxil olması mümkün olacaq, həmçinin xeyriyyəçilik sahəsində dini və dünyəvi dairələr arasında qarşılıqlı fəaliyyət gücləndiriləcəkdir. Beləliklə, həm vəqf əmlakının mülki dövriyyəyə inteqrasiyası təmin olunacaq, həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bəyan etdiyi “Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir” prinsipi qorunacaq [34].

3.4. İslam bankçılığı və maliyyə alətlərinin tətbiqi perspektivləri

3.4.1. İslam bankçılığının məğzi və müasir dövrdə önəmi

Klassik banklarda geniş yayılmış və istifadə olunan prinsip faizlə kreditlərin verilməsinə əsaslanır. Müəyyən biznes planı üçün kredit verilir və sonra pul müəyyən faizlə banka qaytarılmalıdır. Faizlə (riba) borca pul vermək prinsipi, başqa sözlə, sələmçilik İslamın qanunlarına ziddir. Buna görə də müsəlman ölkələrində banklarda fərqli bir prinsip istifadə olunur. Faiz əvəzinə İslam bankçılığında “mənfəət marjası” adlı prinsip mövcuddur. Bu prinsipə əsasən, hər hansı biznesə başlamaq üçün kredit verilsə də, bu kreditin konkret tarixdə faizlə ödənilməsinə dair tələb yoxdur. Bank biznesin iş və qazanc əldə etməyə başlamasına qədər gözləyir və sonra ondan pay almağa başlayır, beləliklə bankdan götürülmüş borc yavaş-yavaş geri qaytarılır. Yəni bir növ ortaqlıq münasibətləri yaranır ki, burada bank faiz götürməsə də, müəyyən müddət ərzində ondan kredit götürən şəxsin biznes tərəfdaşı olaraq qalır, çünki prinsipə heç bir bank mənfəətsiz fəaliyyət göstərə bilməz. Buna görə İslam bankçılığı bəzən “tərəfdaş bankçılığı” və ya “tərəfdaş maliyyələşdirilməsi” də adlandırılır.

İslam bankçılığı, faizi qadağan etməklə yanaşı, faiz əsasında fəaliyyət göstərən maliyyə sistemlərindən kənar qalan insanları da əhatə edərək daha inklüziv bir maliyyə mühiti yaradır. Bu model çərçivəsində bütün maliyyə əməliyyatları İslam hüququnun əsas prinsiplərinə uyğun təşkil edilməli, sosial rifahın artırılmasına xidmət etməli və potensial risklər minimuma endirilməlidir. Bundan əlavə, aktivlərə əsaslanan maliyyələşdirmə və risklərin bölüşdürülməsi mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına şərait yaradır və orta sinfin güclənməsinə töhfə verir.

İslam maliyyə sistemində ənənəvi sığortanın alternativini olaraq təkaful modelindən istifadə olunur. Bu sistemdə üzvlər kollektiv şəkildə maliyyə risklərini bölüşmək üçün ortaq bir fonda vəsait ayırırlar. Qlobal iqtisadi inteqrasiyanın zəiflədiyi bir şəraitdə, təkaful modeli investisiya və ticarət əlaqələri üçün yeni perspektivlər açaraq iqtisadiyyatın daha ədalətli və sabit şəkildə inkişafına kömək edir.

İslam maliyyəsi, etik və sosial məsuliyyətə əsaslanan prinsiplərdən irəli gələn bir maliyyə sistemidir. Bu sistemdə faiz ödənilməsi və ya alınması, qumar,

alkoqol, donuz əti, tütün və spekulativ fəaliyyətlərə investisiya qoyulması qadağan edilir. Bunun yerinə, tərəflər arasında risklərin paylaşılması, aktivlərlə təmin edilən əməliyyatlar və İslam dininə uyğun halal investisiyalar və layihələr önə çıxır. Azərbaycanda bazar artımı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, maliyyə inklüzivliyi və sosial məsuliyyətli investisiyalar sahəsində İslam maliyyəsinin tətbiqi üçün potensial perspektivlər mövcuddur.

2008-ci il qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, İslam bankçılığının inkişafı həm də qlobal böhranların təsirini minimuma endirmək baxımından vacibdir. İslam bankçılığının prinsipləri yalnız real istehsalə və real aktivlərə sərmayə yatırmağa imkan verir və spekulativ əməliyyatları qadağan edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranının əsas səbəblərindən biri məhz ənənəvi bankların real aktivlər əvəzinə spekulativ investisiyalara yönəlməsi idi. İslam bankçılığı isə bu cür riskli maliyyə mexanizmlərindən çəkinərək daha sabit və dayanıqlı iqtisadi model təqdim edir. Bu baxımdan son onilliklərdə maliyyə dünyasında İslam bankçılığına maraq artmağa başlayıb. Çünki insanlar üçün mövcud yüksək bank faizləri ilə kredit götürməli və bu krediti vaxt-vaxtında qaytarmalı olduğu şəraitdə real biznesə başlamaq və onu inkişaf etdirmək olduqca çətindir.

Son illər ərzində İslam bankları yalnız müsəlman dünyasında deyil, həm də bəzi Qərb ölkələrində, məsələn, Böyük Britaniya və Lüksemburqda geniş yayılmışdır. İlk baxışda, faizli kreditlərin verilməsini qadağan edən İslam hüququ müasir kommertiya əməliyyatları ilə uyğun gəlmir. Lakin bir neçə illik müqayisəli hüquq araşdırmaları nəticəsində, İslam bankları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlara elə bir forma verilmişdir ki, bir tərəfdən, bu əməliyyatlar Avropa bankçılıq hüququnun tələblərinə cavab verir, digər tərəfdən isə İslam hüququnun əsas prinsiplərindən kənara çıxmır. İslam maliyyə sistemi müasir bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşmış şəkildə fəaliyyət göstərir və burada məhsulun qiyməti tələb və təklif əsasında formalaşır. Ənənəvi maliyyə sistemindən fərqli olaraq, İslam bankçılığı real sektorla daha sıx əlaqədədir və bu da onun daha dayanıqlı olmasını təmin edir.

Bu baxımdan, Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqi olduqca böyük potensiala malikdir. Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqi xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, qeyri-neft məhsullarının ixracının artmasına, ölkəyə turist axınının artmasına müsbət təsir göstərə bilər.

3.4.2. İslam bankçılığının Azərbaycanda tətbiqi imkanları və gətirə biləcəyi faydalar

Azərbaycanda 1998-2015-ci və 2017-2020-ci illərdə islam bankçılığının müxtəlif formalarının tətbiqinə cəhdlər edilsə də, bunu reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. Hazırda da Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqi gündəmədədir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin təsdiq etdiyi “2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf Strategiyası”nda xüsusi tənzimləmə rejimi çərçivəsi daxilində alternativ maliyyələşdirmə aləti kimi İslam bankçılığının tətbiqi imkanlarının araşdırılması öz əksini tapıb [11, s. 49].

Azərbaycan Mərkəzi Bankının yanaşması ilkin mərhələdə İslam istiqrazlarının (sukuk)⁴ buraxılışını, daha sonra isə İslam bankçılığı tətbiqini nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar Azərbaycan Mərkəzi Bankı artıq Dünya Bankı ilə birgə sukuk istiqrazlarının emissiyası istiqamətində müvafiq qanunvericiliyin hazırlanmasına başlayıb. Bu cür yanaşma, İslam bankçılığı sisteminin tam şəkildə tətbiqinin mövcud bank qanunvericiliyində genişmiqyaslı dəyişiklikləri və normativ bazanın yenidən formalaşdırılmasını tələb etməsi ilə izah olunur. Məhz bu səbəbdən ilkin mərhələdə nisbətən çevik və spesifik bir institut olan “sukuk” mexanizminin inteqrasiyasına başlanılması məqsəduyğun hesab edilib. Sukuk struktur baxımından şəffaflıq, Şəriətə uyğunluq, risklərin bölüşdürülməsi və investisiya portfelinin diversifikasiyası kimi üstünlüklər təqdim edir və əsasən icarə (ijara), tərəfdaşlıq (mudaraba, muşaraka), ticarət (murabaha) və istehsalat-tikinti (istisna) kimi modellərlə buraxılır. Sukuk əməliyyatının növü məqsədlərindən və əsas aktivin xarakterindən asılı olaraq seçilir. Emitent müəyyən aktiv əsasında sukuk strukturunu formalaşdırır, Şəriət müşaviri təsdiq verir və investorlar bu aktivin gəlirlərindən pay alırlar. Son illərdə bu model həm İslam ölkələrində, həm də qlobal bazarlarda artan maraqla qarşılanır.

İslam maliyyə sisteminin Azərbaycanda tətbiqi və mövcud bank sisteminə inteqrasiyası ölkə iqtisadiyyatına bir sıra imkanlar və potensial faydalar gətirə bilər. Belə ki, İslam bankçılığının yerli bank sisteminə daxil edilməsi nəticəsində Azərbaycanda maliyyə məhsullarının çeşidinin artırılması, müştəri bazasının genişlənməsi, dünya İslam maliyyə bazarlarından xarici investisiyaların cəlb edilməsi və İslam kapital bazarının inkişafı kimi müxtəlif faydalar əldə edilə bilər. İslam bankçılığı insanların bank sektoruna olan etibarını artırmaq potensialına malikdir. Hazırda Azərbaycanda kredit faizlərinin yüksək olması bəzən müştərilər arasında narazılıqlara səbəb olur, lakin İslam bankçılığı bu problemi qismən aradan qaldıra bilər. Güman etmək olar ki, İslam bankçılığının ölkədə tətbiq edilməsi başlandıqdan sonra, maliyyə bazarında daha da rəqəbətqabiliyyətli mühit yaranacaq və bu fonda digər bankların kredit faizləri aşağı düşəcək, bu da əhəlinin maraqlarına cavab verir.

Azərbaycanda İslam maliyyəsindən istifadə həm də müsəlman ölkələrindən investisiyaların cəlb edilməsi baxımından önəmlidir. Son illər müsəlman ölkələrindən Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyalar artmaqdadır. Xüsusilə, İslam dünyasının ən böyük bankı, çox milyard dollarlıq investisiya portfelinə malik İslam İnkişaf Bankı (İİB) Avrasiya regionundakı layihələri getdikcə daha çox maraq göstərir. Belə ki, hazırda İİB-in təkcə Azərbaycan

⁴ Sukuk — İslam bankçılığında ənənəvi istiqrazlara alternativ olaraq, Şəriət prinsiplərinə uyğun şəkildə hazırlanmış maliyyələşdirmə alətidir. Ərəb dilində “şəhadətnamə” və ya “sənəd” mənasını verən “sakk” sözündən yaranan sukuk, investorların faiz deyil, real aktivlərdən əldə olunan gəlir və ya mənfəətin bölüşdürülməsi əsasında qazanc əldə etməsini nəzərdə tutur. Bu alət faizin (riba), qeyri-müəyyənliyin (qharar) və qumar elementlərinin (maysir) qadağan edilməsi prinsiplərinə əsaslanır və əməliyyatların yalnız real aktivlər və ya xidmətlərlə dəstəklənməsini tələb edir.

İqtisadiyyatına 18 layihə üzrə investisiyaları 1 milyard ABŞ dolları təşkil edir [12]. Səudiyyə Ərəbistanı, Oman, Küveyt, BƏƏ, Malayziya və İndoneziya kimi müsəlman ölkələri böyük həcmli investisiya mənbələrinə malikdir. Azərbaycan bu ölkələrdən investisiyaların cəlb edilməsində, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası üçün bu ərazilərdə yeni istehsal güclərinin formalaşdırılması və biznesin yaradılmasında maraqlıdır. Bundan başqa, İslam bankçılığının inkişafı Azərbaycanın da müsəlman ölkələrinə investisiyaları baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycan Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ və digər ölkələrə fəal şəkildə sərmayə qoymaqladır. Bu baxımdan, İslam bankçılığının Azərbaycanda tətbiqi müsəlman ölkələri ilə ikitərəfli investisiya əlaqələrinin genişləndirilməsində bir təkan ola bilər.

Bununla yanaşı, Azərbaycan müsəlman ölkələrinə öz qeyri-neft məhsullarını da ixrac etməkdədir. Hazırda Azərbaycanda halal məhsulların istehsalı inkişaf etdirilir və Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu (AZSTANDART) dünya miqyasında tanınacaq beynəlxalq “Halal” sertifikatları təqdim etmək hüququ əldə edib [4]. Bunun sayəsində Azərbaycan ərzaq məhsullarının dünya bazarlarına, xüsusən də müsəlman ölkələrinə ixracının artacağını güman etmək olar. Bu baxımdan Azərbaycan sahibkarları “murabaha” adlanan maliyyə məhsulu sayəsində ixrac üçün əlavə stimül əldə edə bilər.⁵ Belə ki, bu maliyyə alətinə əsasən, bank ilkin olaraq məhsulun dəyərini ixracatçıya ödəyir, daha sonra isə idxalçı öz borcunu banka ödəyir.

Son illər Azərbaycana xüsusilə müsəlman və ərəb ölkələrindən çoxlu sayda turist gəlir. Bu çərçivədə Azərbaycanda halal standartı çərçivəsində mehmanxana və turizm obyektlərinin yaradılması planlaşdırılır. Turistlər ölkədə vəsaitlərini xərcləyərkən İslam bankçılığı məhsullarından istifadə etmək istəyirlər. İslam maliyyə xidmətlərinin mövcudluğu Azərbaycanı daha rəqabətqabiliyyətli və cəlbedici turizm istiqamətinə çevirərək turist axını artırmaqla yanaşı, əlaqəli xidmət sektorlarının inkişafına şərait yarada bilər.

⁵ Murabaha (ərəb dilində “mənfəət” deməkdir), müştərinin göstərişi və satınalma vədi əsasında maliyyə institutu tərəfindən bir əmtənin ilkin satıcıdan nəğd və ya hissə-hissə alınaraq, alış qiymətinə və ya maya dəyərinə müəyyən mənfəət əlavə edilməklə nəğd və ya hissə-hissə müştəriyə satılması prosesidir. İslam bankçılığında ən çox istifadə edilən faizsiz maliyyələşdirmə alətlərindən olan murabaha əməliyyatında maliyyə institutu əmtəni birbaşa və ya etibarnamə vasitəsilə satın alır və onu alıcıya satmazdan əvvəl müəyyən edilmiş və razılaşıdırılmış müəyyən mənfəəti əlavə edir. Murabaha metodu maliyyə institutuna agentlik strukturu sayəsində mal və ya xidmətlər almağa və onları mənfəətlə satmağa imkan verir. Mənfəət əldə etmək kommersiya fəaliyyətinə qoyulan investisiyanın qaytarılmasıdır və halal qazanc prinsipinə uyğun bir hərəkətdir. Murabaha alış-verişində faiz ünsürü olmadığı üçün İslamda faizin haram olması ilə ziddiyyət təşkil etmir. Bu maliyyə alətində şəffaflıq və müəyyənlik prinsipləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, murabaha sövdələşməsində hər iki tərəfə malın real qiyməti və satıcının mənfəət marjası barədə məlumat verilir və əməliyyatda qeyri-müəyyənlik olmur. Əmtənin növü, miqdarı, qiyməti və çatdırılma şərtləri dəqiq müəyyən edilir və tərəflərin bir-birini aldatmasından söhbət gedə bilməz.

3.4.3. İslam bankçılığının Azərbaycanda tətbiqi ilə bağlı həyata keçirilməli olan tədbirlər

İslam maliyyəsinin mövcud ənənəvi bankçılıq sisteminə inteqrasiyası diqqətli yanaşma və koordinasiya tələb edir. İlk növbədə, Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqinə başlamaq üçün bu konsepsiyanın qanunvericilik bazasını yaratmaq lazımdır, belə ki, “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları İslam bankçılığını əhatə edə bilməz, çünki bu iki Qanunda yer alan qaydalar və yanaşmalar tamamilə fərqli maliyyə fəlsəfəsinə əsaslanır. Ən uyğun variant kimi “İslam bankçılığı haqqında” yeni Qanunun qəbul edilməsi görünür. Bu yeni Qanun, mövcud və maliyyə bazarına daxil olacaq yeni banklara öz müştərilərinə İslam bankçılığı məhsullarını təqdim etmək imkanı yaradacaq. Qəbul ediləcək yeni Qanun İslam maliyyələşdirilməsi üzrə fəaliyyət göstərəcək Şəriət Şurasının formalaşdırılması prinsiplərini, İslam banklarına dair tələbləri, İslam banklarının hüquq və öhdəliklərini, İslam banklarının fəaliyyət çərçivəsini, məhsul və xidmətlərin çeşidini və xüsusiyyətlərini əhatə etməlidir.

Təbii ki, qəbul ediləcək yeni Qanunun effektiv tətbiqi üçün paralel olaraq, mülki münasibətlərin əsasını təşkil edən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə də əlavə və dəyişikliklər edilməlidir. Bu dəyişikliklər İslam bankçılığına xas faizsiz maliyyə əməliyyatlarının hüquqi statusunu dəqiqləşdirərək Şəriət prinsiplərinə uyğun xüsusi müqavilə növlərinin tanınması və icrasını təmin etməlidir.

İslam bank əməliyyatları Şəriət qanunlarına uyğun olaraq faizsiz kreditlər formasında bank xidmətlərindən ibarət olduğundan, bu xidmətlərin tətbiqi müəyyən əlavə xərclərlə müşayiət olunur və onların effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün vergi sahəsində müvafiq tənzimləmələrin aparılması zəruridir. Buna görə də, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun dəyişikliklər edilməsi İslam bankçılığının inkişafı və dayanıqlı fəaliyyətinin təminatı baxımından vacib hesab olunur. Vergi dəyişiklikləri İslam bankçılığına uyğun olaraq xüsusi və fərqli vergitutma mexanizmlərini nəzərə almalı, faizsiz əməliyyatlar və mənfəətin bölüşdürülməsi prinsiplərinə uyğun şəkildə tənzimlənməlidir. Bu, vergilərin tətbiqində şəffaflıq, ədalətlik və proqnozlaşdırılabilirlik təmin etməklə, həm bankların, həm də müştərilərin hüquqlarını qoruyacaq. Eyni zamanda, vergi yükünün ədalətli bölüşdürülməsi və əlavə bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması İslam bankçılığının inkişafı üçün effektiv hüquqi baza yaradacaqdır.

Bundan əlavə, inteqrasiyanın uğurlu olması üçün ictimaiyyətin, maliyyə qurumlarının və tənzimləyicilərin İslam bankçılığı barədə məlumatlılığının artırılması və maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi önəmlidir. Azərbaycanda ilk növbədə əhaliyə İslam bankçılığının məzmunu və onun ölkəyə nə üçün lazım olduğunu izah etmək lazımdır. Bankirlər, Şəriət alimləri və tənzimləyici qurumlar kimi ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi də bu sahədə əməliyyatların düzgün və effektiv aparılması üçün vacibdir. Həmçinin, islam bankçılığı əməliyyatlarını dəstəkləmək məqsədilə müvafiq maliyyə

infrastrukturu və texnoloji sistemlərin inkişafı, islam maliyyə alətlərinin mövcud sistemə problemsiz inteqrasiyasını təmin etmək üçün əsas şərtidir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının düzgün strateji yanaşma və dəstəkləyici tədbirləri ilə İslam maliyyəsinin inkişafı Azərbaycanda iqtisadi artıma və sosial rifaha müsbət təsir göstərə bilər [10, s. 196].

IV. Nəticə

Minilliklər ərzində Azərbaycanda mülki hüquq anlayışının formalaşmasında dinin rolu dərin və çoxşaxəli olmuşdur. Müstəqillik dövründə isə dövlət və dinin ayrı olduğu elan edilmiş və Azərbaycanda yeni sekulyar mülki qanunvericilik qurulmuşdur. Buna baxmayaraq, son zamanlar Azərbaycanın sekulyar mülki qanunvericiliyinə bəzi dini hüquq, xüsusilə İslam hüquq institutlarının inteqrasiyası məsələsi aktuallaşmışdır. Azərbaycanda İslam hüququnun aktuallığı onun ölkənin tarixi və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olması ilə bağlıdır. İslam milyonlarla azərbaycanlının həyat tərzinin ən mühüm aspektlərindən biridir. İslam hüququnun ümumi İslam mədəniyyəti kontekstində nisbətən müstəqil mövqeyi, onun yalnız dini aspektlərindən deyil, hüquqi potensialından da istifadə imkanını ortaya qoyur. Müasir İslam hüququnun bir çox ölkələrdə tətbiqi sübut edir ki, fərqli – İslam və Avropa – hüquq mədəniyyətlərinin elementlərinin qarşılıqlı təsiri əsasında uğurlu bir hüquq sistemi qurmaq mümkündür.

Dini hüququn, xüsusən də İslam hüququnun, Azərbaycanın hüquq sistemində inteqrasiyası həm yeni imkanlar, həm də çətinliklər yarada bilər. Bir tərəfdən, İslam hüququnun müəyyən institutlarının qanunvericiliyə inteqrasiya edilməsi, hüquq çərçivəsinin cəmiyyətin dini və mədəni dəyərlərini daha yaxşı əks etdirməsinə və sosial həmrəylik hissənin güclənməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən isə bu yanaşma, sekulyar hüquq prinsiplərinin, gender bərabərliyinin, ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi və insan hüquqlarının qorunması məsələlərində müəyyən çətinliklər doğura bilər. Azərbaycanın müasir cəmiyyətində bir çox məsələlər əsrlik adətlər və ənənəvi islam normaları əsasında formalaşmışdır. Buna görə hüquqi islahatlar həyata keçirilərkən Azərbaycanın ənənəvi dini-əxlaqi prinsipləri və normaları nəzərə alınmalıdır. Belə olan təqdirdə, qəbul edilmiş yeni qanunlar daha asanlıqla cəmiyyət tərəfindən qəbul ediləcək və bu onun effektiv şəkildə praktiki tətbiqinə gətirib çıxaracaq. Eyni zamanda, nəzərə alınmış adətlər, əxlaqi normalar, dinlə bağlı olan dəyərlər müasir hüquq və azadlıqlara zidd olmamalıdır.

İslam hüququna aid bəzi institutlar, prinsiplər və yanaşmaların müasir qanunvericiliyə inteqrasiya edilməsi geniş perspektivlərə malikdir. Hadhanah, vəqf əmlakı və İslam bankçılığı kimi institutların mülki qanunvericiliyə daxil edilməsi həm tarixi hüquqi irsin davamlılığını təmin edə, həm də müasir iqtisadi və sosial tələblərə cavab verə bilər. Eyni zamanda, bu inteqrasiya prosesi hüquqi plüralizmin təmin edilməsinə, hüquq sisteminin daha çevik olmasına və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin ehtiyaclarına uyğunlaşmasına şərait yarada bilər. Təbii ki, bu proses diqqətli nəzəri planlama və praktik təcrübə əsasında həyata keçirilməli, mövcud mülki qanunvericiliyin sekulyar təbiətinə xələl gətirilməməlidir. Bu baxımdan,

Azərbaycanın mülki hüququ kontekstində, dünyəvi hüquqda əks olunan əsas prinsiplərin qorunması və dini ənənələrə hörmət arasında balansın yaradılması vacibdir. Bu balansı yaratmaq üçün araşdırmalar, ictimai müzakirələr aparılmalı, müxtəlif hüquqi, sosial və mədəni amillər nəzərə alınmalıdır. İslam hüququnun bəzi elementlərinin Azərbaycanın müasir qanunvericiliyinə inteqrasiyası qaçılmaz bir təhlükə kimi qəbul edilməməli, əksinə, ölkədə əsrlər boyu formalaşmış yerli hüquq ənənələrinin yenidən canlanmasının təbii bir mərhələsi və milli hüquq sisteminin inkişafına mühüm töhfə kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Akbarov R., Salimov S., *History of the State and Law of Azerbaijan*, Baku, 2003, 532 p. (in Azerbaijani / Ələkbərov R., Səlimov S., *Azərbaycanın Dövlət və Hüquq tarixi*, Bakı, 2003, 532 s.).
2. Alasgarov M. (editor-in-chief), *Our Independent State and Parliament*, Baku, 2001, 552 p. (in Azerbaijani / Ələsgərov M. (baş redaktor), *Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz*, Bakı, 2001, 552 s.).
3. Asgarzadə M., “Social Assistance Based on Islamic Sharia Law from Ancient Times to the Present”, *Academic Journal of History and Thought*, 11(1), 2024, p. 14-28 (in Azerbaijani / Əsgərzadə M., “Qədim zamanlardan günümüzədək islam şəriəti əsasında sosial yardımlar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(1), 2024, p. 14-28).
4. AZSTANDART begins to issue “Halal” certificates (in Azerbaijani / AZSTANDART tərəfindən “Halal” sertifikatının təqdim edilməsinə başlanılır).
URL: <https://competition.gov.az/az/post/919/azstandart-terefinden-halal-sertifikatinin-teqdim-edilmesine-baslanilir> (last access: 02.12.2024).
5. Bekkin R.I., “The Institute of Waqf in the Socio-Economic and Political Life of Muslim Countries”, *Bulletin of St. Petersburg University*, Ser. 5, No. 3, 2008, p. 105-114 (in Russian / Беккин Р.И. «Институт вакфа в социально-экономической и политической жизни мусульманских стран», *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. № 3. 2008. с. 105–114*).
6. Bekkin R.I., “Waqf as a Modern Islamic Financial Institution”, *Pax Islamica*, 1(2), 2009, p. 146-161 (in Russian / Беккин Р.И. «Вакф как современный исламский финансовый институт», *Pax Islamica. Т. 1, № 2. 2009. с. 146–161*).
7. Benhalim Rabea, “Religious Courts in Secular Jurisdictions: How Jewish and Islamic Courts Adapt to Societal and Legal Norms”, *Brooklyn Law Review*, Volume 84, 2019, p. 745-800.
8. Berman H.J., *Western Legal Tradition: The Era of Formation*, M., 2008, 622 p. (in Russian / Берман Г.Дж. *Западная правовая традиция: Эпоха формирования*. — М., 2008. — 622 с.).

9. Bottéro Jean, *Religion in Ancient Mesopotamia*, University of Chicago Press, 2001, 260 p.
10. Center for Analysis and Communication of Economic Reforms of the Republic of Azerbaijan, *Islamic Financial System and Its Perspectives in Azerbaijan*, Baku, 2023, 208 p.
11. Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Strategy for the Development of the Financial Sector in 2024–2026*, Baku, 53 p. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf Strategiyası*, Bakı, 53 s.).
12. Expanding cooperation with Islamic Development Bank.
URL: <https://emlak.gov.az/en/news/view/6774> (last access: 01.12.2024).
13. Gaudiosi M.M., “The Influence of the Islamic Law of Waqf on the Development of the Trust in England: The Case of Merton College”, *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 136, No. 4, 1988, p. 1231–1261.
14. Hallaq Wael B., *An Introduction to Islamic Law*, Cambridge University Press, 2009, 210 p.
15. Hoexter Miriam, “The Waqf and the Public Sphere,” in *The Public Sphere in Muslim Societies*, ed. Miriam Hoexter, Shmuel N. Eisenstadt, Nehemia Levtzion, Albany: SUNY Press, 2002, p. 119-138.
16. Holy Quran, Surah An-Nisa, verses 4:11–12; 4:22–5.
URL: <https://quran.com/an-nisa> (last access: 02.12.2024).
17. Hudson John, *The Formation of the English Common Law: Law and Society in England from King Alfred to Magna Carta*, Routledge, 2002, 252 p.
18. Huizinga J., *In the Shadow of Tomorrow*, 1964, 239 p.
19. *Inheritance Law in Azerbaijan*”, *Gaps in Russian Legislation*, 2010, p. 102-104 (in Russian / *Аббасов С. Г., «Правовые традиции наследственного права в Азербайджане», Пробелы в российском законодательстве, 2010, с. 102–104*).
20. Kerimov G.M., *Sharia: The Law of Life for Muslims. Sharia’s Answers to Modern Problems*, 2009, 502 p. (in Russian / *Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы шариата на современные проблемы, 2009. — 502 с.*).
21. Kolkman Wilbert D., “Compulsory Portion and Family Provision in the Netherlands”, *Comparative Succession Law*, Volume 3, ed. Kenneth G.C. Reid, Marius J. De Waal, Reinhard Zimmermann, Oxford University Press, 2020, p. 319-344.
22. *Laws of the Twelve Tables, Table V: 3*. (in Latin / *Leges Duodecim Tabularum, Tabula V:3*.).
URL: <https://www.thelatinlibrary.com/12tables.html> (last access: 01.12.2024).

23. Lenin V.I., On the Relationship of the Working Party to Religion (13 (26) May 1909) // Full Collection of Essays. — 5th edition. — M.: Publishing House of Political Literature, 1964–1981. — T. 17, p. 415-426 (in Russian / *Ленин В.И. «О отношении рабочей партии к религии» (13 (26) мая 1909 г.) // Полное собрание сочинений. — 5-е изд. — М.: Издательство политической литературы, 1964–1981. — Т. 17, с. 415–426).*
24. Mammadova Farida, Caucasian Albania and Albanians, Baku, 2021, 512 p.
25. Michel Jacques-Henri, The Latin vocabulary of Roman institutions, Les Cahiers du CeDoP, Brussels, 2001, 131 p. (in French / *Michel Jacques-Henri, Le vocabulaire latin des institutions romaines, Les Cahiers du CeDoP, Bruxelles, 2001, 131 p.*).
26. Moran M., “Crises of the Welfare State”, British Journal of Political Science, Vol. 18, No. 3, 1988, p. 397-414.
27. Pescatore G., The Glosses of Irnerius,, Greifswald, Abel, 1888, 114 p. (in German / *Pescatore G., Die Glossen des Irnerius, Greifswald, Abel, 1888, 114 s.*).
28. Pound Roscoe and others, The Church in Legal History, Jubilee Law Lectures : 1889-1939, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1939, 182 p.
29. Powers Francis J., “Religion and the Law”, Catholic University Law Review, Vol. 1, No. 3, 1951, p. 115-122.
30. Proffat John, Trial by Jury, Sumner Whitney & Co., 1877, 620 p.
31. Sunan Abi Dawud, Hadith 2276.
URL: <https://sunnah.com/abudawud:2276> (last access: 01.12.2024).
32. The Administrative Offenses Code of the Republic of Azerbaijan, Article 189-3. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46960> (last access: 02.12.2024).
33. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan, Articles 1155, 1193, 1203.1. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access: 02.12.2024).
34. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, Article 18; Article 76.2; Article 18. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Maddə 18; Maddə 76.2; Maddə 18*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 02.12.2024).
35. The Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on the interpretation of Article 1203.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1203.1-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/22756> (last access: 02.12.2024).

36. The Family Code of the Republic of Azerbaijan, Article 1, Article 12. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, Maddə 1, Maddə 2*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46946> (last access: 01.12.2024).
37. Watson Alan, *The Spirit of Roman Law*, University of Georgia Press, 1995, 264 p.

Integration perspectives of religious legal institutions into Azerbaijan's secular civil legislation

NATIG KHALILOV*

Abstract

This article analyzes the significant role that religion has played in shaping civil law in Azerbaijan, examines the influence of religious legal traditions on the country's current civil legislation, and puts forward concrete proposals regarding the prospects for integrating religious legal institutions into modern civil law. Throughout history, religion has had a profound impact on the development of law in Azerbaijan. During the Atropatene period, Zoroastrianism played a vital role in the emergence of social order and legal institutions, while in Caucasian Albania, Christian canon law influenced the regulation of civil relations. From the 7th to the 19th centuries, legal thought in Azerbaijan was primarily based on the principles of Islamic law. Since the 19th century, tendencies toward secularization have strengthened within the country's legal system, and during the Soviet era, law became completely separated from religion—a trend that continued and further consolidated during the post-independence period. Despite the principle of separation between state and religion in modern times, the article explores the influence of religion, particularly Islamic law, on Azerbaijan's inheritance, family, and property law. Furthermore, it investigates the prospects for integrating certain institutions of Islamic law into the current civil legislation in line with modern challenges, provided that the principle of secularism is maintained. The long-term and fundamental impact of religion in areas such as social justice, law enforcement, and human rights is also emphasized.

Keywords: *civil law, religious law, Zoroastrian law, canon law, Islamic law, legal pluralism, waqf, Islamic banking, riba, sukuk, mudarabah.*

* PhD in Law / Sun Yat-Sen University, People's Republic of China / email: nkhalilov@hotmail.com

Интеграционные перспективы религиозных юридических институтов в светское гражданское законодательство Азербайджана

НАТИГ ХАЛИЛОВ**

Резюме

В данной статье анализируется значительная роль религии в формировании гражданского права Азербайджана, исследуется влияние религиозных правовых традиций на современное гражданское законодательство страны и предлагаются конкретные предложения по интеграции религиозных юридических институтов в современное гражданское право. На протяжении всей истории религия оказала глубокое влияние на развитие права в Азербайджане. В период Атропатены зороастризм сыграл важную роль в становлении социального порядка и юридических институтов, в то время как в Кавказской Албании каноническое право христианства оказало влияние на регулирование гражданских отношений. С 7-го по 19-й век правовая мысль в Азербайджане основывалась в первую очередь на принципах исламского права. С 19-го века тенденции к секуляризации усилились в правовой системе страны, и в советский период право было полностью отделено от религии — тенденция, которая продолжалась и укреплялась в постнезависимый период. Несмотря на принцип отделения религии от государства в современности, в статье исследуется влияние религии, особенно исламского права, на наследственное, семейное и имущественное право Азербайджана. Кроме того, рассматриваются перспективы интеграции определенных институтов исламского права в действующее гражданское законодательство с учетом современных вызовов, при условии сохранения принципа секуляризма. Подчеркивается долгосрочное и фундаментальное влияние религии в таких областях, как социальная справедливость, правопорядок и права человека.

Ключевые слова: гражданское право, религиозное право, зороастрийское право, каноническое право, исламское право, юридический плюрализм, вакф, исламское банковское дело, риба, сукук, мудараба.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.12.2024

Çapa qəbul: 11.09.2025

** Доктор философии по праву / Университет Чжуншань имени Сунь Ятсена, Китайская Народная Республика / email: nkhalilov@hotmail.com